

Ниясалиева Б.А., Алтыкеева Н.Ж.

**ЧЫНГЫЗ АЙТМАТОВДУН «ТООЛОР КУЛАГАНДА»
РОМАНЫНДА БЕРИЛГЕН ЖАМАНДЫК ЖАНА ЖАКШЫЛЫК
КӨЙГӨЙЛӨРҮ**

Ниясалиева Б.А., Алтыкеева Н.Ж.

**ПРОБЛЕМЫ ДОБРА И ЗЛА В РОМАНЕ ЧЫНГЫЗА АЙТМАТОВА
«КОГДА ПАДАЮТ ГОРЫ»**

B.A. Niyasalieva, N.Zh. Altykeeva

**THE PROBLEM OF EVIL AND GOOD IN THE NOVEL OF CHYNGYZ
AITMATOV «WHEN THE MOUNTAINS FALL»**

УДК: 894.341-09 (043.3)

Бул макалада Ч.Айтматовдун “Тоолор кулаганда” романына эпилор ордуна берилген “Өлтүрбө” аңгемесинин идеясы талкууланат. Аңгеменин романдын идеясын ачуудагы ролу, мурунку жана бүгүнкү күндө дүйнө жүзүндөгү болуп жаткан согушту болтурбоого жана адамдарды тынчтыкта жашоого үндөгөндүгү көрсөтүлөт. Арсен Саманчин согуштан кийинки учурда аңгеменин каарманы Сергейге кезигип, анын башынан өткөргөндөрүн жазып алган. Бирок жарыялаганга бербейт, себеби өзү киши өлтүрүүгө ниеттенип калган. “Өлтүрбө” деп жазганы ички ой-туюмуна туура келбегендиктен жарыялоону туура көрбөйт. Ал Элеске жолуккандан кийин адам өлтүрүү оюнан кайтат, себеби баарына Эрташ эмес, Айданын күнөөлүү экенин түшүнөт. Жалпысынан алганда аңгемени роман үчүн баа жеткис табылга деп түшүнсөк болот. Анткени автордун романдагы берейин деген ою дал ушул аңгеме аркылуу жыйынтыкталат. Аңгеменин аты айтып тургандай эле руханий баалуулуктарды, адамдык асыл сапаттарды, ишенимдерди, сүйүүнү, жаратылышты, адам өмүрүн өлтүрбөгүлө деген терең ойлорду камтыганы менен өзгөчө маанилүү.

Негизги сөздөр: аңгеме, роман, ой, легенда, эпилор, каарман, өзөктүк окуя.

В данной статье рассматривается идея рассказа «Не убивай», который дан вместо эпилога в романе Ч.Айтматова «Когда падают горы». Рассматривается роль рассказа, призывающего жить в мире и к прекращению войн, которые происходили и во вселенной. А.Саманчин послевоенные время встретил героя рассказа Сергея и записал события. Но он не издал рассказ, потому что он задумал убить человека. Он писал «Не убивай», но его внутренний голос говорил другое. Поэтому он считал не издавать рассказ. После встречи с Элес он передумает убивать, потому что он понял, что Эрташ не виновен, а виновата Айдана. Этот рассказ является бесценной находкой для романа. Потому что, та мысль которую хотел передать автор в романе и заключается именно в этом рассказе. Это рассказ актуален тем, что в рассказе затронуты духовные ценности и лучшие человеческие качества, как доверие, любовь к природе, а также мнения о том, что нельзя отнимать человеческую жизнь.

Ключевые слова: рассказ, роман, идея, легенда, эпилор, герой, главное событие.

This article discusses the idea of the story "Do not kill," which is given instead of the epilogue in the novel by Ch.Aitmatov "When the mountains fall." The role of the story, calling to live in the world and to stop the wars that took place

in the universe, is also considered. A.Samanchin post-war time met the hero of the story Sergey and recorded the events. But he did not publish the story, because he planned to kill the man. He wrote "Do not kill," but his inner voice said something else.. Therefore, he considered not to publish the story. After meeting with Eles, he changes his mind to kill, because he realized that Ertash was not guilty, but Aidan was to blame. This story is a priceless find for the novel. Because the idea that the author wanted to convey in the novel lies precisely in this story. This story is relevant that the story touched upon spiritual values, the best human qualities, trust, love, nature. Do not take away human life

Key words: story, novel, idea, legend, epilogue, hero, main event.

«Кан чачырап жетпеген жалгыз гана күн калат, Чылбыр сүйрөп,ээсин жоктоп окуранат качкан ат» [1].

Бул көзү ачык цыган аялдын айткан сөзү. Дал ушул саптар менен Ч.Айтматовдун «Тоолор кулаганда» романына эпилор ордуна берилген чыгарманын баш каарманы Арсен Саманчиндин «Өлтүрбө» деген аңгемеси башталат.

Аңгеменин башталышында эле цыган аял айткан согуштун апааты тирүү жандын үрөйүн учуруп, ал эле эмес жер-суунун, тоо-токойдун, ааламдын ар бир бурчун бүлгүнгө учуратып, таш-талканын чыгарып жатканы элестүү сүрөттөлөт. Өзгөчө бейпил жашоосунан ажыраган канаттуу-куштардын тынчы кетип, кайдадыр жанталашып учуп кетишип жатып, атыктардын самолётуна урунуп өлүп жатканы кан жыттанган согуштун жада калса жан-жаныбарлардын өмүрүн алып жаткандыгынын күбөсү. Ал гана эмес мезгилдер да өз убагынан эрте өтүп жаткандай, жайдын жашыл кунары жок, күйгөн күлгө айланган бопбоз өңдү жамынып турат. Мына ушундай согуш талаасында эки тарап бири-бирин кырып, бири-бирин өлтүрүп, өлгөндөрдүн ордуна тирүүлөрү келип жаткандыгы баяндалат. Мындай көрүнүш күндө кайталанып жатса да, согуштун аяктар түрү жок, бири-бирине кекенген душмандардын бир гана максаты - каршылашын өлтүрүү, аны жеңүү.

Аңгеменин башкы каарманы он тогуз жаштагы боз улан Сергей али жаман-жакшыны анчалык ылгай элек, ичинде кири жок,адамдарга жакшылык кылууну гана ойлонгон бала. Ал согушка бара жаткан жолдо да жамандыкты ойлобойт, көргөнү да эл көрбөгөн

(башкалар үчүн бул жаңылык эмес) нерселерди: карагайдан тургузулган үйлөрдү, кудуктардын үстүндөгү кооз чатырчыларды таң кала карайт. Анын ички дүйнөсү таза болгону үчүн бул жакка жөнөрдө көзү ачык цыган аял аны тандап, келечек тагдырына төлгө ачат. Сергейдин алаканына үнүлө карап: “Сен өлбөс адамсың, сенин жылдызың ошондой, мен ушуну билгем”, - дейт [2] Ч.Айтматов өзүнүн каармандарын өлбөстүккө багыттайт.

«Ак кеме» повестиндеги адамдардагы арамдыкка али аралаша элек бала эки жүздүүлүккө, карөзгөйлүккө, адилетсиздикке өзү жалгыз каршы тура албай, балалык жүрөгү менен аларды кечире албай, өзүнүн экинчи жомогу болгон, өз кыялында аруулукка, адилетүүлүккө жык толгон ак кемеге балык болуп сүзүп кетти.

Бала жүрөгүң арамдык менен кыянатчылыкты кабыл кылбады, балык болом деп сүзүп кеткениңден мен ушуну билдим. Эми менин көңүл жубатарым да ушул. Бир жарк этип, жалп өчкөн чагылгандай жашап өттүң.

Бу дүйнөдө кандай күндү баштан кечирбейли, бирок адам туулуп-өлүп турары чын болсо, акыйкаттык түбөлүк жашаары чын [3].

Ал эми «Деңиз болбой жорткон Ала-Дөбөт» повестиндеги Орган карыя, уулу Эмрайн, өз тукумун сактап калуу үчүн тамчы сууну Кирискиге калтырып, өздөрү жана Мылгун акеси болушуп булут кууган шамалга, жол көрсөткөн жылдызга, кайыкты айдаган толкунга түбөлүк айланып, баланын жээкке аман-эсен жетишин самап, анын жашоосунун уланышына себеп болушту. «Жаратылышка айланып кеткен адамдардын дем-күчү да бул текстте бөтөнчө ачык, жигердүү. Ал-үлпүлдөгөн жел эмес, арылдаган шамал, өлмөсөк жанган эмес, жаркылдаган жылдыз, майда жыбыраган эмес, түрүлгөн белдүү толкун» - деп жазат изилдөөчү Л.Үкүбаева [4].

Ооба, аталардын ишеними баланы Ала-Дөбөткө адаштырбай алып келди. Ал эми Эмрайндин Кирискиге айтайын деп айта албай кеткен керээзинин мааниси да өзгөчө. Баласына айтайын деген керээзи, калган өмүрүндө көзү өткөн Орган менен Мылгунду ыраазылык менен эскере жүр демекчи. Алар эми жок, бирөө эскереби-жокпу, аларга баары бир, бирок өлгөндөрдү эскерүү тирүүлөрдүн өздөрүнө керек [5].

“Тоолор кулаганда” чыгармасынын өзөктүк окуяларын түзгөн Кызкайып тууралуу легендадагы башкы каармандар Кайыпкыз менен Кылмерген жигиттин окуясынын соңунда кайып болуп кетиши сүрөттөлөт:

- Бул жашоодо мындан ары мен бир да адамды көрбөймүн жана да мага бир да адам жолукпайт. Мени издеп убара болбогула, - дейт Кылмерген. Ушинтет да атынан ыргып түшүп, артына кылчак карабай тоо аралап кетет. Ошол ошол болот, ошондон кийин аны көрүп-билген жан болбойт [6].

Ал эми карөзгөйлөр кызды суудан алып өтөбүз дегенде кыз дайрага боюн таштайт. Кудай кызды колдоп, суудан аман чыгарат, керемет-сыйкыр күч берип аны куш кылып бийик учуруп, баягы мерген

жигит туугандары менен жолуккан жерге алып келет. Кыздын үнүн угаар замат андан кандай иш болгонун сурап билели дешет, а бирок ал көзгө көрүнбөйт, үнү бар да өзү жок. Анан ал да кайыптай кайым болот. Ошол күндөн ушул күн Кызкайып аталып купуя сыры ачкычы жок кулп болуп калат [7].

Моло-Таш үңкүрүндө ок тийип жан берген Жаабарсты ал жерден алып чыгып көөмп салууга келишкенде Жаабарс үңкүрдө жок болуп чыгат. Кийин аны ошол улуу тоолордон көрдүк, Кызкайып алып кетсе керек дегендер да чыкты. Көрдүк дегени ушу, Жаабарстын көлөкөсү же караанын көрүп жүрүштү [8].

Автордун каармандары бул дүйнөдөгү караөзгөйлүк, адилетсиздик менен күрөшүп, өздөрүндөгү аруулук, тазалыкты түбөлүккө айландырып кетишти. Ал эми аңгеменин кийинки окуяларында Сергейди согушка жөнөтүп жаткан ата-энеси эки карама-каршылыктуу ойлорун айтышат. Апасы уулунан адамдарды өлтүрбөөнү суранса, атасы душманды өлтүрүүгө бара жатканын кайра-кайра эскертет. Өз сөзүнө караманча каршы болуп жаткан атасына апасы мындай деп айтат: “Бүт баары эле өлтүр, өлтүр дешет. Душмандар бизди, биз аларды өлтүрбүз дейбиз. Жер үстүндө анда кандай жашоо болот, жалаң киши өлтүргөндөр калабы? Мени билбейт дейсиңби, билемин. Сен өлтүрбөсөң алар сени өлтүрөт, ошол үчүн өлтүрүшүң керек, өлтүрөсүң, душманыңбы, баары бир адамды өлтүрдүң да, мен ошону айтып жатамын [9]. Атасы болсо өз оюнан кайткысы жок. Ал биринчи дүйнөлүк согушта болгонун, дал Сергейдей 19 жашта экенин, алар ошол согушта душмандын суу астында жүрүүчү кемесин кантип чөктүрүшкөнүн, аскерлерин тыптыйпыл кылып өлтүрүшкөнүн айтып берип жатты.

Ооба. Согушта эки гана нерсе бар: өлүү жана өлтүрүү. Өлтүрүү-согуштагы ар бир адамдын мойнундагы милдети болсо, өлүү - ар бир адам корккон, эч ким самабаган иш. Ошондуктан, согушта каршы тараптагы душманды эч ким аябайт. Поезддин дөңгөлөктөрү “өлтүр-өлтүрбө” деп безеленип баратты, - деп сүрөттөлөт. Бул Сергейдин ички ой-толгоосу, ата-энесинин карама-каршы айткан сөздөрү. Ал согушка кетип бара жаткан жолдо адамдарды өлтүрүш керекпи же жокпу деп ойлонот. Душманды кантип өлтүрөрүн, атасынан уккан душмандардын өлүмүн да таптакыр элестете албайт. Мындан адамды өлтүрүүгө дити барбай жаткан баланын жан дүйнөсү өзгөчө таза экендигин, өмүрдүн өлүмгө жеңилүүсүнө жол бергиси келбегенин көрүүгө болот.

Арсен Саманчин Саратовдон Москвага бара жаткан жолдо Сергей Николаевич деген майып адамдан уккандарын аңгеме кылып жазганын, аңгемесин “Өлтүрбө” деп атап, башкы каарманын Сергей деп Сергей Николаевичтин атынан алганын Элеске айтып берген эле. Дал ушул аңгемени жазып, согуш менен адам тууралуу өз ойлорун айтып, согушта кыргынга учурап, өлүмгө дуушар болгондорго да, өлтүргөндөргө да кайрылыгы келип, бул жазганын жарыялаганы калганда Арсендин жан дүйнөсүндө

күтүлбөгөн бурулуш болду. Аны сүйгөнү таштап кетти. Экөөнүн сүйүүсүнө тоскоол болгон адам Арсендин ою боюнча Эрташ Курчал эле. Айдана таланттуу опера ырчысы экенинине карабай Эрташтын акчасына азгырылып эстрада ырчысына айланганы, Арсен күткөндөй Кызкайыптын ырын ырдап чыкпай өз талантын акчага алмашканы чоң сокку болду. Бул үчүн ал Эрташты күнөөлөп, аны өлтүрүп өч алууну чечип, курал табуу үчүн мөңгү барстарына аңчылыкка барууга макул болду.

Арсен бир кезде жазган аңгемесин согушта кыргын болгон жерлерге барып, өлгөн адамдарга окуп бергиси келген, адамдарды бирин-бири өлтүрүүдөн алыс болууга чакыргысы келген. Бирок Эрташтан өч алууну көздөгөн соң, ал аңгемесин жарыялагандан баш тартат, себеби жазганы менен ойлогон ою бири-бирине төп келбей турган эле. Бирок ал Элеске жолуккандан кийин адам өлтүрүү оюнан кайтты. Анткени өзү күнөөлөгөн адам Эрташ күнөөсүз экенин, мунун баарына Айдана гана себепчи болгонун түшүнө алды.

Аңгеменин башында цыган аял айткандай эле Сергийдин согуштан аман кайтышын, бирок майып болуп калышын биз ага Арсен Москвага бара жаткан жолдо жолукканынан билебиз. Чыгарманын соңунда Арсен өзүнүн жазып жүргөндөрүн Элеске табыштайт. Бул аңгемедеги ойлору айтылбай калбас үчүн аны жарыялоону суранат. Элеске жолуккандан кийин Арсендин өз оюнан кайтканын жогоруда айтып өткөн элек. Эми ал мөңгү барстарына аңчылыкка бара жаткандарды да токтотууну чечти. Таштан афгандын ханзаадаларды барымтага алып, алардан акча өндүрөбүз деп өмүрүн тобокелге салганын, эгер акча берүүдөн баш тартышса, өлтүрүп салабыз деген ойлорун ишке ашыруудан баш тартып, өз өмүрүнө чоң коркунуч туулуп жатса да, Бектур агасынын түзгөн бизнес-планын ойрон кылып:

- Чет өлкөдөн келген мергенчилер, силерди каргыш алсын! Биздин мөңгү барстарынан колуңарды тарткыла! Аларга ок чыгармак түгүл бул жерден карааныңарды көрсөтпөй жоголгула! Мен силерге өзүбүздүн жырткычтарды жок кылдырбайм. Колуңарды

тарткыла! Болбосо бирин тирүү калбайсың, баарыңарды атып саламын! - деп кыйкырды [10]. Мындай чечим менен мөңгү барстарын, ханзаадалар менен боло турган чыр-чатакты (балким, баарына кайыл болгон Таштанафган аларды атып да салмак беле) болтурбай, алардын да өмүрүн сактап кала алды. Арсен Айдана, Эрташ, Таштанафган, Бектур агасы сыяктуу акча үчүн баарына кайыл болгондордон жеңилгендиктен өлүмгө баш байлаган жок. Ал өз оюнан кайтпай турганын дагы да бекемдеди, адамдагы, табияттагы баалуулуктардын кыйрашына тоскоол болду. Өлүмгө чейин алып бара турган чыр-чатактын алдын алды.

Романга жыйынтыктоочу бөлүм катары берилген “Өлтүрбө” аңгемесинин чыгарма үчүн мааниси чоң. Аңгеме романдагы окуяларды, каармандардын ой-толгоолорун жыйынтыктоодо өзгөчө маанилүү. Аңгемеде автор адамзаттык маселе болгон өлүм менен өмүрдүн элдешкис таймашы жүрүп туруучу согуштун апаатын көрсөтүүнү максат кылат. Бүгүнкү күндө согуштун жалыны жер жүзүн каптап жатат. Сириянын, Украинанын талкаланган шаар, айылдары, набыт болгондордун жакындарынын көз жашы буга ачык күбө. Согуш ачып, жардыруу уюштуруп, нечендеген адамдардын өмүрүн алып жаткан жер жүзүндөгү адамзатка автор Арсендин үнү менен кайрылат: “Бири-бириңерге кыргын салып, бири-бириңерди өлтүрбөгүлө! Өлтүрбөгүлө!”.

Адабияттар:

1. Айтматов Ч. “Тоолор кулаганда”. - Б., 2009. - 6-бет.
2. Айтматов Ч. “Тоолор кулаганда”. - Б., 2009. - 165-бет.
3. Айтматов Ч. Чыгармалар жыйнагынын үч томдугу. - Ф., 1987. - 251-бет.
4. Үкүбаева Л. Ч. Айтматов жана кыргыз адабияты. - Б., 2010. - 216-бет.
5. Айтматов Ч. “Чыгармалар жыйнагынын үч томдугу”. - Ф., 1987. - 365-бет.
6. Айтматов Ч. “Тоолор кулаганда”. - Б., 2009. - 186-бет.
7. Айтматов Ч. “Тоолор кулаганда”. - Б., 2009. - 188-бет.
8. Айтматов Ч. “Тоолор кулаганда”. - Б., 2009. - 191-бет.
9. Айтматов Ч. “Тоолор кулаганда”. - Б., 2009. - 215-бет.
10. Айтматов Ч. “Тоолор кулаганда”. - Б., 2009. - 235-бет.

Рецензент: к.филол.н., доцент Айтиалиева Т.К.